

УДК 339.56:33954:334.7(477)

ЧИННИКИ, ДИНАМІКА І СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Крикунова В.М., Фомішин С.В.

Досліджено основні динамічні та структурні параметри зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств. Визначено чинники її розвитку та основні напрями підвищення ефективності експортно-імпортних операцій підприємств.

Постановка проблеми. Ринкова трансформація економіки України відбувалася за одночасного потужного впливу глобалізації економічного простору та необхідності входження країни у новому незалежному статусі до системи світового господарства. В умовах невизначеності зовнішнього середовища діяльності підприємств високий рівень відкритості й інтегрованості економіки України у світове господарство створює додаткові загрози для їхньої економічної динаміки. Тому дослідження сучасних проблем, чинників і динаміки зовнішньоторговельної діяльності суб'єктів господарювання видається актуальним, а визначення напрямів підвищення її ефективності становить першочергове завдання держави.

Стан вивчення проблеми. Проблеми розвитку внутрішнього і зовнішнього ринку за умов високої відкритості економіки та питання впливу глобалізаційних процесів на внутрішньогосподарську діяльність підприємств досить широко розглядають у сучасній економічній літературі такі науковці як О. Даниленко, А. Мазаракі, Н. Резнікова, О. Шнипко та інші вчені. Разом з тим, чинники, що визначають функціонування учасників ЗЕД, є різноманітними і мінливими, що зумовлює необхідність подальшого вивчення обраної тематики.

Завдання дослідження. Мета статті полягає в аналізі чинників розвитку зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств та визначенні напрямів підвищення її ефективності на сучасному етапі. Для досягнення поставленої мети вирішуються такі завдання:

- розглянути динаміку показників експортно-імпортних операцій підприємств України;

- дослідити чинники зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств;
- визначити напрями підвищення ефективності функціонування суб'єктів підприємництва у зовнішньоекономічній сфері.

Дослідження ґрунтується на системному підході до вивчення функціонування підприємств-учасників ЗЕД. У статті використано такі методи дослідження: історичний метод (у дослідженні особливостей зовнішньої торгівлі у різні періоди), табличний та графічний методи (в аналізі динаміки показників діяльності підприємств), структурний аналіз (для визначення чинників та основних напрямів вдосконалення функціонування учасників ЗЕД).

Результати дослідження. У розвитку зовнішньої торгівлі України виокремлюють декілька етапів [3; 6]:

1) етап трансформаційної кризи (1990-ті рр.): на цьому етапі спостерігався суттєвий вплив успадкованих від командно-адміністративної економіки чинників, широке застосування нетарифних обмежень, що поступово призвело до скорочення обсягів експорту та імпорту (табл. 1).

2) етап економічного відновлення (2000-2008 рр.). В цей період спостерігається підвищення динаміки зовнішньої торгівлі, чому сприяла низка заходів держави щодо лібералізації зовнішньої торгівлі, пов'язаних з підготовкою вступу до СОТ, економічне зростання та сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура. Найвища частка зростання була забезпечена розвитком торгівлі у 2003-2008 рр.: протягом цього періоду експорт товарів та послуг виріс у 2,8 рази, а імпорт – у 3,8 рази. Починаючи з 2006 р., обсяг імпорту перевищив обсяг експорту, що пояснюється розвитком кредитування споживчих потреб за відсутності істотних змін у структурі виробництва та експорту (близько 75% всього експорту припадає на товари проміжного споживання) Профіцит торгівлі послугами спостерігався протягом усього періоду спостереження.

3) третій етап (2008 р. – дотепер) пов'язаний зі членством України у СОТ. Ключовим напрямком торговельної політики стала двостороння лібералізація в рамках переговорів з іншими країнами. Що стосується масштабів зовнішньої торгівлі, то на їх скорочення на початку цього періоду вплинули кризові явища у світовій і вітчизняній економіці. У 2011 р. спостерігається підвищення динаміки експортно-імпортних операцій України. Так, обсяг експорту товарів і послуг склав 82,2 млрд дол. США (на 30% більше 2010 р.), імпорту – 88,8 млрд дол. США (на 34% більше 2010 р.) [3; 6].

Таблиця 1

Показники зовнішньоторговельної діяльності України*

Роки	ВВП, млн дол. США	Обсяг експорту товарів і послуг, млн дол. США	Експортна квота, %	Обсяг імпорту товарів і послуг, млн дол. США	Імпортна квота, %	Зовнішньоторго-вельна квота, %	Обсяг експорту на душу населення, дол. США	Обсяг імпорту на душу населення, дол. США	Сальдо зовнішньої торгівлі, млн дол. США
1996	44558,1	19147,4	42,97	18807,9	42,21	85,18	373,24	366,63	339,5
1997	50150,4	18970,3	37,83	18546,3	36,98	74,81	373,43	365,08	424,0
1998	41883,2	16457,2	39,29	16106,5	38,46	77,75	326,53	319,57	350,7
1999	31580,6	15195,5	48,12	12959,3	41,04	89,15	304,52	259,71	2236,2
2000	31261,5	18059,3	57,77	15106,9	48,32	106,09	365,57	305,81	2952,4
2001	38009,3	19809,1	52,12	16922,6	44,52	96,64	405,09	346,07	2886,5
2002	42392,9	22012,4	51,92	18168,4	42,86	94,78	453,86	374,61	3844,0
2003	50133,0	27314,8	54,48	24478,1	48,83	103,31	569,06	509,96	2836,7
2004	64883,1	37974,0	58,53	31055,4	47,86	106,39	797,77	652,42	6918,6
2005	86142,0	40363,1	46,86	39071,3	45,36	92,21	853,34	826,03	1291,8
2006	107753,1	45873,5	42,57	48758,0	45,25	87,82	978,11	1039,62	-2884,5
2007	142719,0	58335,0	40,87	65598,6	45,96	86,84	1251,82	1407,70	-7263,6
2008	179992,4	78708,6	43,73	92003,3	51,12	94,84	1696,31	1982,83	-13294,7
2009	117227,8	49294,0	42,05	50606,6	43,17	85,22	1069,28	1097,76	-1312,6
2010	136418,6	63164,6	46,30	66189,9	48,52	94,82	1373,14	1438,91	-3025,3
2011	165245,0	82186,4	49,74	88843,4	53,76	103,50	1794,46	1939,81	-6657,0

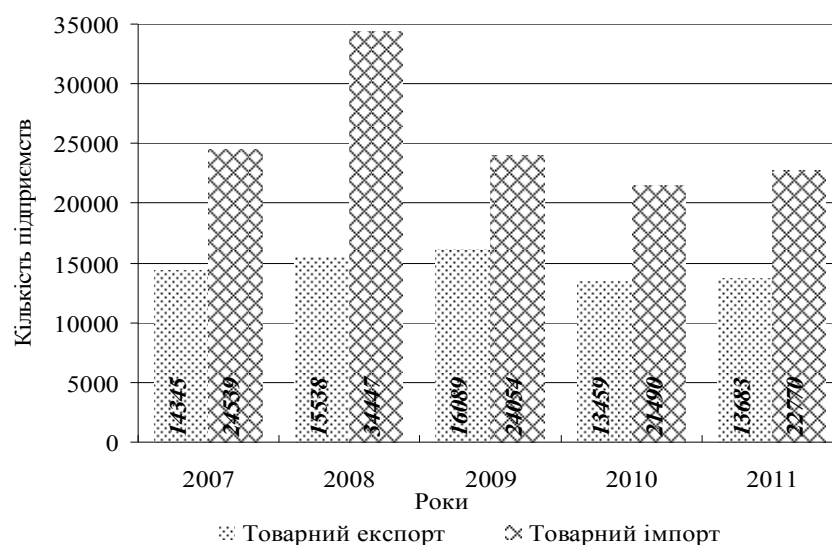
*Складено та обчислено за [5]

В цілому економіку країни можна охарактеризувати як занадто відкриту. Це пов'язано з нерозвиненістю внутрішнього ринку та зумовлює високу чутливість динаміки реального ВВП до коливань світової кон'юнктури, обмінних курсів та тенденцій економічного розвитку країн-партнерів. Дані таблиці показують, що зовнішньоторговельна квота склала у 2011 р. 103,5%. Однак, якщо до 2005 р., високе значення рівня квоти було досягнуте за рахунок розміру експорту, то в наступні роки – за переважання імпорту.

Основними торговельними партнерами підприємств України є

країни Європи та СНД. Частка країн СНД в експорті товарів і послуг у 2011 р. становила 39,45%, а європейських країн – 27,43%. У географічній структурі імпорту товарів і послуг також переважають країни СНД – 43,21%. На європейські країни у цьому році припадає 33,63%. Лідерство зберігається за Росією (35,3%), а серед європейських країн провідне місце посідає імпорт з Німеччини (8,3%) і Польщі (3,9%). На Китай припадає 7,6% українського товарного імпорту у 2011 р. [5]

Кількість підприємств, які здійснюють експортно-імпортні операції, корелює із коливанням обсягів зовнішньої торгівлі (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка кількості підприємств-учасників ЗЕД в Україні

Що стосується відносних показників, то у 2012 р. спостерігається зниження частки підприємств-експортерів (від 48,5% у 2011 р. до 40,4% у 2012 р.), а також питомої ваги підприємств, які мають більше одного напрямку експорту (від 73,0% у 2011 р. до 38,6% у 2012 р.). Найбільш активними учасниками ЗЕД традиційно є підприємства м. Київ, Дніпропетровської, Харківської та Донецької областей [7].

Товарна структура експорту демонструє низьку конкурентоспроможність на зовнішньому ринку українських товарів з високою доданою вартістю [2]. Основу експорту складають сировинні види продукції із низькою доданою вартістю, що позиціонує нашу державу як сировинний придаток розвинених країн: частка сировини становить більше 50%, що відповідає критичному рівню безпеки (табл. 2).

Таблиця 2

**Товарна структура експортно-імпортних операцій підприємств
України у 2011 р.***

Продукція	Експорт товарів		Імпорт товарів		Сальдо, млн дол. США
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	
Продукція сільського господарства	9865,0	14,4	3320,0	4,0	6545,0
в т. ч. жири та олії	3396,4	5,0	468,7	0,6	2927,7
Продукція харчової промисловості	2939,1	4,3	3026,7	3,7	-87,6
Продукція хімічної промисловості	5390,3	7,9	8020,8	9,7	-2630,5
Мінеральні продукти (руди, мін. палива)	10259,7	15,0	30029,6	36,4	-19769,9
в т. ч. мінеральні палива	5691,1	8,3	28605,3	34,6	-22914,2
Одяг та взуття	1072,6	1,6	2351,4	2,8	-1278,8
Продукція металургії	22101,0	32,3	5697,1	6,9	16403,9
в т. ч. чорні метали	18466,1	27,0	2776,9	3,4	15689,2
Машини, обладнання та механізми	6759,0	9,9	12795,1	15,5	-6036,1
Засоби транспорту	4854,8	7,1	6204,2	7,5	-1349,4
Інші товари	5152,7	7,5	11163,3	13,5	-6010,6
Загальний обсяг	68394,2	100,0	82608,2	100,0	-14214,0

*Складено та обчислено за [5]

Таким чином, можна дійти висновку, що, незважаючи на високі показники залучення України у міжнародну торгівлю, структурні параметри поки що не відповідають сучасним тенденціям глобального розвитку. Свідченням цього є, зокрема, деформованість внутрішнього ринку, що зумовлює спрямування на експорт до 50% ВВП при одночасному імпорті до 55% ВВП, а також висока частка в експорті продукції низького ступеня обробки і мізерність частки високотехнологічних товарів, машин та обладнання.

Зовнішньоторговельна діяльність підприємств України у період 2008-2011 рр. розвивалася під впливом членства у СОТ, набутого у 2008 р., та світової фінансово-економічної кризи 2007-2010 рр. і

відновлення економічної динаміки у 2011 р. Членство в СОТ надало національним експортерам низку переваг, пов'язаних зі скасуванням квотування експорту української металопродукції, зменшенням антидемпінгових обмежень тощо. Кризове зменшення зовнішньоторговельного обороту в Україні досягло пікових значень у четвертому кварталі 2008 р., коли воно склало 33% порівняно з попереднім кварталом, тоді як загалом у світі аналогічний показник становив 20%. Така ситуація значною мірою була спричинена зниженням попиту на традиційні товари підприємств-експортерів (металопродукцію, хімічну та сільськогосподарську продукцію). Водночас внаслідок девальвації національної валюти та падіння купівельної спроможності населення імпорт також зазнав суттєвого скорочення.

Відновлення світової економіки, підвищення цін на продукцію чорної металургії та сировинні ресурси сприяли збільшенню вартісних обсягів товарного експорту учасників ЗЕД. Ключовими чинниками поживлення експортної діяльності вітчизняних підприємств у посткризовий період стали зростання попиту на традиційні товари експортної спеціалізації України, підвищення світових цін на сільськогосподарську та промислову сировину (ціни на залізну руду за період із грудня 2009 р. по грудень 2010 р. зросли на 80,2%, пшеницю – на 48,8%, олію – на 29,4%), позитивна динаміка промислового виробництва, продовження реалізації технологічних модернізаційних проектів та розвиток інвестиційної діяльності у країнах СНД та Азії, зняття торговельних обмежень ЄС та інших країнами по відношенню до українського металопрокату, олії, хімічної продукції [6].

Протекціоністська складова щодо зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств упродовж посткризового періоду характеризувалася 27 протекціоністськими заходами, що вплинули на торгівлю з 93 країнами-партнерами. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України № 925 від 14.10.2008 р. уряд, намагаючись підтримати металургійну та хімічну промисловість, продовжив до кінця 2009 р. низку преференцій (запровадження мораторію на підвищення тарифів залізничного транспорту, зниження цін на коксівне вугілля та скасування цільової доплати за газ). Крім того, з 23 грудня 2009 р. Україна запровадила вимоги щодо ліцензування експорту деяких металів, таких як залізо, сталь, мідь і алюміній.

Щодо податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності, то вступ України до СОТ мав певний позитивний вплив, в першу чергу, через чинник постійного міжнародного моніторингу української

практики оподаткування на предмет недискримінації країн-партнерів. Починаючи з січня 2011 р. набрав чинності Податковий кодекс, який вніс суттєві нововведення в систему оподаткування України, і, зокрема, в податкове регулювання діяльності суб'єктів зовнішньої торгівлі, започаткувавши перехід до політики диференційованого стимулювання експорту.

Водночас Податковий кодекс зберіг основи системи оподаткування, що діяли в Україні у попередній період. Наразі зовнішньоекономічна діяльність регулюється через податок на додану вартість, акцизний збір, податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції. З метою стимулювання зовнішньої торгівлі в Україні стосовно податку на додану вартість застосовується нульова ставка, а також запроваджений порядок відшкодування ПДВ платникам, що здійснюють експортну діяльність. У зв'язку з тим, що в Україні податок на додану вартість є основним бюджетоутворюючим податком, а розвиток економіки є залежним від діяльності експортоорієнтованих підприємств, особливого загострення набуває проблема податкового адміністрування сум відшкодування ПДВ, пов'язана із поширенням кримінальних схем.

На період 2011-2013 рр. було зменшено ставки ввізного мита за окремими товарними підкатегоріями, що майже не призвело до зменшення рівня середньоарифметичної ставки мита у підсумку за всією товарною номенклатурою. До 1 січня 2015 р. встановлено пільги зі сплати ввізного мита при ввезенні на митну територію України товарів резидентами-суб'єктами космічної діяльності. До 1 січня 2019 р. від сплати мита звільнені техніка, обладнання, устаткування, що використовуються для реконструкції існуючих і будівництва нових підприємств з виробництва біопалива і для виготовлення та реконструкції технічних і транспортних засобів з метою споживання біопалива [4].

Стосовно обмежувального впливу внутрішніх чинників наразі актуальною залишається гармонізація національного законодавства, що регулює санітарні та фітосанітарні заходи, технічні норми та стандарти тощо. Оцінка ефективності зовнішньої торгівлі України, здійснена за методикою Всесвітнього економічного форуму (WEF) (індекс ETI = 86 у 2012 р.), показує певний прогрес в національній політиці стимулювання торгівлі і якості транспортно-комунікаційної інфраструктури, забезпеченні доступу до ринків. Проте рейтинг виявив також погіршення впливу регуляторного чинника і стану зовнішнього середовища ведення бізнесу [8].

Ця оцінка підтверджується результатами опитування керівників підприємств щодо перешкод у розвитку зовнішньоекономічної діяльності, серед яких названо: митні бар'єри, незацікавленість іноземних партнерів через діловий/політичний клімат, високу собівартість продукції (що зумовлює низьку цінову конкурентоспроможність), брак фінансових ресурсів для виведення товарів на ринки тощо [7].

Аналітики зазначають також, що прагнення України якомога швидше інтегруватися до світової економічної системи містить, окрім переваг, й приховані ризики для учасників ЗЕД. Активізація міжнародної торгівлі здатна стимулювати спеціалізацію саме на таких продуктах, як основні види сировини, що зводить нанівець прагнення країни підвищити рівень виробництва й загального економічного зростання, а, отже, користатися перевагами відкритості.

Результати аналізу сучасних тенденцій розвитку експортно-імпоротної діяльності підприємств та зовнішньоторговельної політики України дають підстави ключовим завданням державної політики щодо формування конкурентних переваг учасників ЗЕД визначити створення ефективної системи підтримки експорту [3; 6]. Ці заходи стосуються: розбудови інституційної інфраструктури сприяння експорту та активізація застосування механізмів СОТ для захисту національних економічних інтересів; поглиблення торговельно-економічної інтеграції з окремими країнами-партнерами, митними та інтеграційними союзами та іншими економічними утвореннями; удосконалення митних процедур; завершення реформування систем технічного регулювання та стандартизації; модернізації та унормування системи державної допомоги; вдосконалення фінансових механізмів регулювання та підтримки діяльності експортерів, забезпечення прозорості механізму відшкодування ПДВ та попередження зловживань в цій сфері; інформатизації зовнішніх економічних зв'язків України; ідентифікації пріоритетних галузей, що потребують державної підтримки розвитку експортної діяльності; розробка превентивних заходів для запобігання витіснення українських товаровиробників з ринків країн-партнерів.

Важливим завданням є обмеження імпоротної залежності країни. Серед пріоритетних напрямків оптимізації розвитку імпоротної діяльності в Україні є такі [1]:

1. Застосування, відповідно до норм ГАТТ/СОТ, антидемпінгових та компенсаційних мит, товарних квот тощо з метою захисту вітчизняних виробників (перегляд умов імпорту продукції, що відповідає

стратегічним засадам модернізації економіки та має потенціал для наступного розширення експортної пропозиції, запровадження нетарифного регулювання імпорту з метою обмежити доступ на українські ринки конкуруючої продукції за демпінговими цінами, боротьба з тіньовою імпортною діяльністю).

2. Лібералізація імпорту як захід сприяння експорту та посилення конкурентоспроможності. Актуальним для конкурентоспроможності українських виробників є оптимізація імпорту сировини та комплектуючих, що застосовується для виробництва готової продукції.

3. Запровадження заходів щодо диверсифікації географічної структури енергетичного імпорту з метою підвищення рівня безпеки і стабільності внутрішнього ринку.

4. Підвищення рівня прозорості та конкуренції у сфері державних закупівель.

Наведені акценти у торговельній політиці оптимальним чином відповідають загальній стратегічній меті – формуванню довгострокових конкурентних переваг підприємств України на внутрішньому і світовому ринку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вплив зовнішніх чинників на розвиток зовнішньоторговельної діяльності підприємств України має вирішальний характер, оскільки визначає потреби у нарощенні обсягів виробництва та можливості їх забезпечення з точки зору інвестиційної підтримки.

Внутрішні чинники визначалися адаптацією до світових економічних та політичних змін. Негативний вплив мали: відсутність чіткої стратегії структурних змін економіки, недосконалий механізм фінансової підтримки експортерів, низький рівень інвестування в інноваційну модернізацію експортоорієнтованих виробництв, слабкість протидії спекулюванню з відшкодуванням ПДВ та з експортними операціями через офшорні компанії. Комплекс заходів щодо підвищення ефективності діяльності підприємств України на зовнішньому ринку (за забезпечення збалансованості розвитку й внутрішніх ринків) передбачає оптимізацію як експортної, так й імпоротної складової.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням зміни стану зовнішнього середовища функціонування учасників ЗЕД, виявленні характеру впливу на їх розвиток, дослідженні зарубіжного досвіду щодо діяльності цих суб'єктів економічної діяльності.

Література:

1. Даниленко О. Л. Відкрита економіка як передумова взаємодії внутрішнього і зовнішнього ринків / О. Л. Даниленко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rusnauka.com
2. Мазаракі А. Сучасні тенденції та чинники розвитку зовнішньої торгівлі України / А. Мазаракі, Т. Мельник // Вісник національного торговельно-економічного університету. – 2011. – №2. – С. 5-14.
3. Оцінка потреб України у галузі сприяння міжнародній торгівлі. Вплив торговельної політики на людський розвиток. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.undp.org.ua
4. Про митний тариф України. Закон України / Верховна рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2371-14>
5. Статистична інформація Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
6. Три роки членства у СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період. – К. : НІСД, 2011. – 72 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua
7. Ченаш І. Зовнішньоекономічна діяльність і пріоритетні напрямки економічної інтеграції економіки України / І. Ченаш, О. Кузяків / Дослідження ділової думки. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ier.com.ua
8. The Global Enabling Trade Report 2012. Reducing Supply Chain Barriers / World Economic Forum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.weforum.org

Abstract

Krykunova V.M., Fomishyn S.V.

Factors, dynamics and structure of foreign trade activity of enterprises of Ukraine

The basic dynamic and structural parameters of foreign trade activity of domestic enterprises are investigated. Factors of its development and the main approaches of increase of efficiency of enterprises' export-import operations as well are examined.

